

OSMANLI SOSYAL VE İKTİSÂDÎ TARİHİ
KAYNAKLARINDAN
TEMETTÜ DEFTERLERİ

MÜBAHAT S. KÜTÜKOĞLU

Tanzimat devrinde, önceleri değişik adlarla alınan vergilerin yerine tek bir verginin ikamesi için¹ hane reislerinin gelirlerinin tespiti maksadıyla yapılan temettü sayımları XIX. yy. ortaları Osmanlı sosyal ve iktisâdî tarihi için fevkalâde kıymetli bilgiler ihtiva etmektedir. XV. ve XVI. yy. için tahrir defterlerinden çıkarılan bilgilerden çok daha fazlasını bu defterlerde bulmak mümkündür. Hemen aynı tarihlerde İmparatorlukta nüfus sayımları da yapıldığından nüfusun tespiti bakımından nüfus defterleri derecesinde mühim değillerse de hüviyetleri îtibâriyle bu defterler, çok daha teferruatlı bilgi ihtiva ettiklerinden daha mükemmel sonuçlar çıkarmak kabil olmaktadır.

Maliye Varidat Kalemi defterlerinden olan *Temettü Defterleri*, Başkanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunmaktadır. 1988'e kadar bu seriden çok az deftere Maliyeden Müdevver ve Kepeci tasnifleri arasında rastlanmaktaydı. 1988'de kataloglanarak araştırmalara sunulan Temettü defterleri serisi dokuz katalog içinde 17.747 defter ihtiva etmektedir². Bu defterlerin

¹ Gülhane Fermanı'nın ilânından sonra 19 Zilka'de 1255 (12 Ocak 1840) tarihinde çıkarılan talimat-ı seniyyenin 4. bendinde muhassıllar nezaretinde olmak üzere her yerde halkın isim, şöhrat, emlak ve arazileri ile hayvanlarının miktarı; tüccar ve esnafın yıllık gelirlerinin yazıldığı defterler tutulması emredilmişti. Muhassılların, diğer işlerinin yanında bunları bizzat yapmalarının mümkün olmayacağı düşünülerek her kazaya, oranın ileri gelenlerinden meclisçe seçilecek birinin başkanlığında olmak üzere bir kâtib tayiniyle sayımların yapılması; ancak hazırlanacak defterlerin muhassıl tarafından kontrolüyle kimsenin mal ve mülkü ile kazancının eksik gösterilmemesine dikkat edilmesi emir ve suüstimalde bulunanların ceza kanunu hükümlerine göre cezalandırılacağı bildirilmişti (Abdurrahman Vefik, *Tekâlif Kavâidi*, II, İstanbul 1330, s. 13-14). Bu vergi, Tanzimat öncesinde alınan örfî vergiler karşılığında olup "an cemâatin vergi" veya "vergi-i mahsûa" adıyla anılmıştır. Tafsîlât için bk. a.g.e., II, 58 vd. ve Abdüllatif Şener, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi*, İstanbul 1990, s. 94 vd.

² Bu dokuz katalogda Ankara, Aydın, Bolu, Cezâyir-i Bahr-i Sefid, Edirne, Erzurum, Hüdâvendigâr, Konya, Niş, Rumeli, Selânik, Silistre, Sivas, Üsküb ve Vidin eyâlet ve kazalarına âit defterler bulunmaktadır. Her kazaya âit köy ve mahallelerin defterleri Başbakanlık Osmanlı

çok büyük bir ekseriyeti 1261 (1845) tarihinde yapılan sayımlara âittir. Çok az sayıda olmak üzere 1256 (1840)'da yapılan ilk tahrirlere âit defterlere de rastlanmaktadır.

Temettüat defterleri serisinin tasnif edilip araştırmaya açılmasından önce Kepeci ve Maliyeden Müdevver defterler içinde bulunan temettü defterleri, ilk defa İktisat Fakültesi öğretim üyelerinden Prof. Dr. Tevfik Güran tarafından kullanılmışlardır³. Serinin kullanıma açılmasından sonra ise Denizli'nin Tavas Kazasına âit defterler üzerinde yaptığım çalışmalar, bu defterlerin belli bölgelere âit olanlarının bütün halinde incelenmesi halinde İmparatorluğun XIX. yy. ortalarına âit sosyal ve iktisadî tarihinin pek çok yönüyle aydınlığa kavuşacağını düşündürdüğünden bir seri çalışma başlatılmak istenmiş ve Anabilim Dalımız araştırma görevlilerinden Arzu Terzi'ye Aydın Güzelhisarı⁴ üzerinde bir yüksek lisans tezi yaptırılmıştır. Ancak, üzerinde çalışılması düşünülen Ege Bölgesine âit defterlerin eksik oluşu, özellikle İzmir'inkilerin yanmış olmasından kaynaklanan eksikliğin telâfisinin imkânsız bulunuşu gibi bazı mahzurlar dolayısıyla çalışma kesintiye uğramıştır. Daha sonra İ.Ü. İktisat Fakültesi İktisat Tarihi ve E.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümünde temettü defterlerine dayanan bazı çalışmalar yapılmıştır ki, bunların da hemen hepsi Batı Anadolu kasabaları üzerinedir⁵. Ancak, bu kadar zengin bir koleksiyonun hâlâ yeterince kullanıldığı söylenemez. Onun içindir ki, burada bu defterlerin tanıtılması ve özellikle XVI. yy. için pek yaygın olarak kullanılan *Tahrir defterleri*yle küçük bir karşılaştırması yapılacak; zaman zaman da Tavas kazası-

Arşivi (BOA), Temettüat Defterleri kataloglarında gösterilmiştir. Bu eyâlet ve kazaların kataloglarda dağılışı için bkz. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, Ankara 1992, s. 281.

³ *Structure Economique et Sociale d'une Region de Campagne dans l'Empire Ottoman vers le Milieu du XIXe s. Etude Comparée de neuf Villages de la Nahiye de Kyuntepe, Sancak de Filibe, Sofia 1979*; "Osmanlı Tarım Ekonomisi", *Türk İktisat Tarihi Yıllığı*, sayı 1, İstanbul 1988, s. 225-303; "Ondokuzuncu Yüzyıl Ortalarında Ödemiş Kasabasının Sosyo-Ekonomik Özellikleri", *İktisat Fakültesi Mecmuası - Ord. Prof. Ömer Lütfi Barkan'a Armağan* sayısı, XLI/1-4 (İstanbul 1984), 301-319. *Structure Economique*, ek I (s. 49-52)'de temettü defterleriyle ilgili açıklayıcı kısa bilgi mevcuttur.

⁴ Arzu Tozduman, *Aydın Güzelhisarı'nın Sosyal ve İktisadî Durumu (1844)*, İstanbul 1992, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü basılmamış yüksek lisans tezi.

⁵ Bursa: Salih Aynural; Aydın-Bozdoğan: Sabri Sürvegil; Mudurnu: Mehmet Ekincikli; Gerede: Ramazan Kaşmer; Milâs: Nuri Adıyeke; Bergama: Müzeyyen Kaşer taraflarından hazırlanmış veya henüz üzerinde çalışılmaktadır.

nın eski (bugünkü Kale Tavas) ve yeni (eski Yarangüme) merkezlerinden örnekler verilecektir.

Bilindiği gibi *tahrir defterleri* sancaklara göre düzenlenmiş; alt idari birim olarak kaza ve nahiyeler alınmıştır. Önce mahalle mahalle nefisler, ardından köy ve mezralara yer verilmiştir. *Temettü defterlerinde* şehirlerle birden fazla mahalleden oluşan köylerde genellikle her mahalle için bir defter düzenlenmiştir. Defterler 1b'den başlatılmış; sayfanın tepesinde sırasıyla eyâlet - sancak - kaza adları kaydedildikten sonra defter bir şehre/kasabaya âitse şehir/kasabanın, ardından mahallenin adı yazılmıştır. Mahallesi olmayan küçük köylerde köyün adı.

*"Aydın Eyâleti mülhakaından Menteşe Sancağı kazalarından Tavas Kazası kuralarından Avdan karyesinde mukim ahalinin emlâk ve arazî ve temettüatlarını mübeyyin defterdir"*⁶ şeklinde yazılmış; bir kaç mahalleden meydana gelenlerde köy adı ile birlikte mahallenin de adı kaydedilmiştir. Müslümanlar yanında gayr-i müslim nüfusun da bulunduğu yerlerde Müslüman ve gayr-i müslimler için ayrı ayrı defterler tutulmuştur. Sadece Müslüman mahallesi olanlarda bunun belirtilmesine ihtiyaç duyulmadığı halde gayr-i müslim nüfusun da bulunması halinde Müslümanlar yazılırken.

"... karyesinde mukim ehl-i İslâmın temettü'atını mübeyyin defterdir" şeklinde başlık konulmuştur. Gayr-i müslimler yazılırken de gayr-i müslimlere âit defter olduğu yine belirtilmiştir.

Temettüat sayımları mahallî idareciler tarafından yapılmıştır. 1256'daki sayımlardan muhassıllar mes'ul olup, bu tarihli bir temettü defterinde muhassıllık, müfti, mal ve emlâk kâtipleri ve meclis âzâlarının mühürleri⁷; diğer bir defterde ise tasdik ibâresi altında nâibin mührü⁸ bulunmaktadır. 1261'de sistemde değişiklik yapıldığından⁹ Müslümanların

⁶ BOA, ML. VRD. TMT, nr. 2630.

⁷ Yörükân-ı Ankara kazası temettü defteri: ML. VRD. TMT, nr. 1296, s. 25. Bk. Levha I.

⁸ Karasi sancağı Başgelembek kazası temettü defteri: ML. VRD. TMT, nr. 2172, s. 154. Bk. Levha II.

⁹ Tanzimatla getirilmiş olan muhassıllıklar 1842'de kaldırılarak vilâyetlerin başına müşirler geçirilirken mâlî sorumluluk defterdarlara verildi. Sancakların mâlî işleri kaymakamlara, kazalarınki kaza müdürlerine bırakıldı. Diğer taraftan "Muhassıllık meclisleri"nin de isimleri değiştirildi.

yazılması muhtar-ı evvel ve sânilerle köy imamları; gayr-i müslimlerin yazılması, varsa kocabaşlarla papazların sorumluluğu altında yapılmış olup defterlerin bitiminde bunların mühürleri vardır¹⁰. Ancak burada hemen işaret etmek gerekir ki, Temettüat defterleri serisindeki bütün defterlerin sonunda mühür bulmak mümkün değildir. Bazılarında “bende” kelimesi yazılıp bırakılmıştır. Bu da defterlerin hepsinin orijinal olmayıp bir kısmının muhtemelen merkezde çıkarılmış sûretler olduğunu göstermektedir.

Temettüat defterlerinin, 1256 (1840)'da yapılan sayımlarda tutulanlarıyla 1260-61'dekiler arasında, gerek muhteva, gerek tertip tarzı bakımından biraz farklılık vardır. Aslında her iki sayımda da mutlak bir yeknesaklık sağlandığı söylenemez. Her iki tipte de başa “hane” ve “numara” ve altlarına rakamlar konulmuştur. Birincisi defterdeki kaçınıcı hane, ikincisi hane içindeki kaçınıcı âile olduğunu göstermektedir. Meselâ, aynı hane numarası altında “Mehmed oğlu Hüseyin” üzerinde “1” numara, eğer yer müsaidse hemen yanında “Oğlu Hüseyin oğlu Mehmed” üzerinde “2” numara bulunmaktadır. Bu numara bazan “3”e de yükselebilmektedir. Defterlerin bazılarında sahifeler çift sütun olarak tanzim edilirken¹¹ bazılarında bu şekil, sadece emlâk ve malı az olanlar için kullanılmıştır.

SOSYAL TARİH KAYNAĞI OLARAK TEMETTÛ DEFTERLERİ

Âile, Şahıs Ad ve Sıfatları

Defterlerde verginin esas olduğu hane reislerinin isimleri kayıtlıdır. İsimler, tahrir defterlerinde “*Ahmed veled-i Hamza*” gibi, bir önceki şahsın oğlu veya kardeşi olması halinde “*Süleyman veled-i o*” yahut “*İbrahim birader-i o*” şeklinde “*veled*” kelimesi kullanılarak yazılırken Temettü defterlerinde “*Feyzullah oğlu Salih*” örneğinde olduğu gibi çok kere “*oğlu*”, kelimesi tercih edilmiştir. Maamafih, “bin” ve “veled” kelimelerinin kullanıldığı defterler de vardır. Ancak 1256'daki defterlerde, şahısların isimleriyle birlikte, biraz timar tevcih kayıtlarını hatırlatır tarzda

lerak “Memleket Meclisi” adıyla çalışmalarına devam ettirildiler. Tafsilat için bk. Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Ankara 1991, s. 208 vd.

¹⁰ Bk. Levha III.

¹¹ Meselâ 1256 tarihli *Yörükân-ı Ankara defteri* böyledir (ML. VRD. TMT., nr. 1296). Bk. Levha IV.

"Uzun boylu, ak sakallu imam-ı Câmi-i Çarşu, odabaşı damadı Mehmed veled-i Ali'nin emlâki"¹² yahut

"Orta boylu, siyah sakallu, muhtar-ı mahalle İbrahim Efendi-zâde Mehmed Efendi'nin emlâki"¹³ şeklinde eşkâllerine de yer verilmiştir. 1261'de tanzim edilen defterlerde bu kısma rastlanmaz. Çok kere "Hasan oğlu Ali" veya "Mehmed oğlu İbrahim" şeklinde baba adı, bazan da "Çulluoğlu İbrahim" veya "Hasımamoğlu Mehmed" gibi babanın lâkabı veya âile adı yazılmıştır. Alt alta yazılan iki kardeşle "Köse Hacıoğlu Osman" ve "Köse Hacıoğlu İsmail" şekli yanında "Bostanoğlu Mehmed" ve "Bostanoğlu Mehmed biraderi Ali" şekli de kullanılmıştır¹⁴. Âile adlarının mevcudiyeti mahalle veya köydeki akrabaların tespitini mümkün kılmaktadır. Tavas kazasının nefsi-i Tavas ile ileride kazanın merkezi haline gelecek Yarangüme köyünün üç mahallesinde yapılan sondaj mahiyetindeki bir çalışmadan aynı adı taşıyan âilelerin tamamen değilse bile kısmen tespit edilebileceği anlaşılmıştır. Zira bazı âileler, son derecede değişik ve diğerlerinden ayırd edilebilmesini imkân kılacak adlar taşımaktadır. Meselâ araştırma yapılan Yarangüme köyünde Alacagözoğlu, Alboyacıoğlu, Batmazoğlu, Gülbekmezoğlu, Hanoğlu, Karakulakoğlu, Kırantaoğlu, Kuru Şabanoglu, Matrakoglu, Mukattaroglu, Tebenneşoglu; nefsi-i Tavas'da Askınoğlu, Başağaoğlu, Beğlikcioğlu, Bostanoğlu, Çobanoğlu, Çulluoğlu, Kapılmışoğlu, Kayışoğlu, Öküzoglu, Yeniçıkıoğlu, Zeybekoğlu gibi âile adları bulunmaktadır. Ayrıca baba-oğul veya kardeşler, hatta bazan amca-yeğen ve kuzenler peş peşe veya araya bir yahut iki hane gererek yazılmışlardır. Bu, kolay ayırdedilebilen bir âile adına sahip olmayanların da aynı âilenin kolu olduklarını ortaya koyması bakımından tespitleri kolaylaştırıcı bir husus olmuştur. Yarangüme'de akraba oldukları şüphe götürmeyen haneler, nüfusun % 12'si kadardır. Çoğu Samanlık, Orta ve Yaka mahallelerinden birinde toplanmıştır. Bazı âilelerin bir kolunun diğer mahallelerde yaşadığı da görülmektedir. Aynı lâkabı taşıyanların çoğu iki haneden

¹² Karasi sancağı Başgelembe kazası merkezine âit temettü defteri: ML. VRD. TMT, nr. 2172, s. 6, hane nr. 1. Bk. Levha V.

¹³ A.g.d., nr. 6.

¹⁴ Bk. Levha VI.

ibarettir. 11 haneye kadar aynı âileden olan hane bulunmaktadır. 478 hanelik Nefs-i Tavas'da ise en çok altı hanelik âile görülmektedir.

Yarangüme ve Nefs-i Tavas'da aynı adı taşıyan âilelerin sayılarına göre dağılımı

	2 âile	3 âile	4 âile	5 âile	6 âile	7 âile	8 âile	9 âile	10 âile	11 âile	Kesin olmayan	Toplam hane sayısı
Yarangüme	78	40	20	8	6	2	5	2	1	2	1.110	1.274
Nefs-i Tavas	35	11	4	3	1	0	0	0	0	0	424	478

Görüldüğü gibi hane ile âile sayıları tam bir ters orantı sergilemektedir.

Aslında, kesin olarak tespit edilebilenlerin dışında kalan haneler arasında da bazı akrabalıklar bulunduğu muhakkaktır. Ancak, bu hane reislerinin bir kısmının adlarının başındaki Kara, Koca, Küçük, Uzun, Hacı, Hoca, Molla ve Şeyh gibi sıfatlar, her zaman ve her yerde rastlanan sıfatlardandır. Bu adlarda, aynı mahallede olan ve peşpeşe yazılanların birbiri ile yakınlığı olduğu kabul edilebilirse de ayrı mahallelerde yaşayanların aralarında akrabalık bağı bulunup bulunmadığının tespiti hemen hemen imkânsız denecek kadar zordur. Dolayısıyla bunların bir âile adı olarak mı kullanıldığı, yoksa sadece o şahsa âit bir sıfat mı olduğunun tespiti pek mümkün görünmediğinden değerlendirmeye dahil edilemezler. Ancak, bu nevi çalışmalarda kesin değilse bile daha güvenilir sonuçlara varmak için mahallinde de araştırma yapmaya ihtiyaç vardır. Bu yapılabildiği takdirde daha doğru sonuçlara ulaşmak mümkün olabilir.

Diğer taraftan, -daha önce de temas edildiği gibi- aynı mahallede oturmasalar bile kolay rastlanamayacak âile adlarına sahip olanların ak-raba olduklarında şüphe yoktur. Böylece âilelerin zaman içinde, muhtemelen bir evlilik sonucu kendi mahallelerinden çıkarak diğer bir mahallede oturmaya başladıkları düşünülebilir. Hatta daha ileri giderek bu nevi yer değiştirmelerin köyler ve kasabalar arasında da vuku' bulduğunu söyleyebiliriz. Zira, köyde huzursuzluk çıkaranların civardaki köylere sürgün edildiği, veya diğer bir köy veya kasabada daha geniş imkânlar bulanların buralara göç ettikleri bilinen bir vâkı'adır. Temettü defterlerinde çok dikkatli bir araştırma neticesinde bu nevi göçlerin nereler arasında yapılmış olduğunun tespiti de imkân dahilindedir. Nitekim bazı isimlerin yanında

emlâkinin başka bir yerde olduğuna işaret edilmektedir. Bu hususa bazı mufassal tahrir defterleri ve daha çok da yaya defterlerinde rastlamak mümkündür.

Temettü defterleri, sadece âile adlarının değil, yörede kullanılan şahıs adlarının tespiti bakımından da mühim kaynak vazifesi görmektedir. Tabii bu husus sadece temettü defterlerinde bulunmamakta, tahrir ve XIX. yy. nüfus defterlerinden de benzeri tesbitler yapılabilmektedir. Yarangüme ve Nefs-i Tavas'da kullanılan şahıs adları da dikkat çekicidir. Bunlar daha çok Hz. Muhammed ("Mehmed" şekli) ile onun neslinden gelen Hz. Ali ve oğulları Hasan ve Hüseyin; Mustafa, Süleyman, İsmail, İbrahim ve Ahmed gibi isimlerdir. Dört halifeden ilk üçünün adları olan Bekir, Ömer ve Osman bunlara nazaran daha az verilen adlardandır.

Yarangüme'de 50'nin üzerinde hane reisinin sahip oldukları isimler ile bunların toplam hane reisi sayısına oranları şu şekildedir:

Ahmed	Ali	Bekir	Emin	Hasan	Hüseyin	İbrahim	İsmail	Mehmed	Mustafa	Osman	Süleyman	Diğer.
74	108	76	56	55	121	50	52	149	84	81	102	266
%6	%9	%6	%4	%4	%10	%4	%4	%12	%7	%6	%8	%5

Nefs-i Tavas'da en çok kullanılan isimlerle toplam hane reisi sayısına oranları ise şöyledir:

Abdullah	Ahmed	Ali	Halil	Hasan	Hüseyin	İbrahim	İsmail	Mehmed	Mustafa	Osman	Süleyman	Diğer.
20	26	40	27	24	36	28	38	79	38	31	20	71
%4	%5	%8	%5	%5	%7	%6	%7	%16	%7	%6	%4	%14

Nefs-i Tavas'da ise nüfusun Yarangüme'nin %37,5'u kadar olması dolayısıyla 50'nin üzerine çıkan tek bir isim vardır: Mehmed. Mehmed ismini taşıyanların toplam nüfusa oranı %16'yı bulmaktadır. Halbuki Yarangüme'de Mehmedler, toplamın ancak %12'si kadardır. Buna karşılık bu köyde Hüseyin ve Süleymanların sayısı ve toplam içindeki oranları fazladır. Hüseyin %7'ye karşılık %10; Süleyman %4'e karşılık %8. Ömer isimlilerin oranı ise her iki yerde de %4'e bile ulaşamamıştır.

Şahıs adlarında göze çarpan bir özellik de baba-oğul aynı adı taşıyanların sayılarında görülmektedir. Babası, doğumdan önce ölmüş bir ço-

cuğa baba adının verilmesi yaygın bir uygulama ise de babasıyla aynı adı taşıyanların hepsinin yetim kaldıkları da düşünülmemelidir.

Sosyal bakımdan adlar gibi sıfatların da şahısların belli özelliklerini göstermesi bakımından önemi büyüktür. Kara, sarı, uzun, küçük, şeyh gibi sıfatların ifade ettikleri mana açıktır. "Hacı" sıfatına sahip olanların ise, dinin farizalarını yerine getirmeleri yanında, bu farıza yerine getirebilecek mâlî güçlerinin bulunduğu da muhakkaktır. Nefs-i Tavas'da 57 hacı varken Yarangüme'de bu sayı 83'dür. Ancak nüfusa oranlandıkta Yarangüme'deki hane reislerinin sadece %7'si hacı iken Tavas'da bu oran %12'ye çıkmaktadır. Hacı olanlar, ekseriya köyün birkaç hanelik belli başlı âilelerinin fertleridir. Yarangüme'de 83 hacının hemen hemen yarısını ticaret ve ziraatla uğraşanlar teşkil etmektedir. 23'ü tüccar 18'i çiftçidir. Geri kalanlar çeşidli mesleklerdendir. Tavas'daki hacıların ise yarıya yakını kiracı (nakliyecisi) ve çiftçidir. Yarangüme'deki tüccarın yerini burada kiracılar almış gibi görünmektedir. 21'i kiracı, 7'si ziraat erbabıdır. 10 hacı da demircidir.

Hane Reislerinin Meslekleri

Temettü defterlerinin sosyal tarih açısından mühim olan hususlarından biri de hane reislerinin mesleklerinin kaydedilmiş olmasıdır. 1256 (1840) tarihli görülebilen defterlerde imam, muhtar gibi vazifeliler dışında sadece eşkâl verilip hane reisinin mesleğinin yazılmamasına karşılık 1260-61 (1844-45) tarihli defterlerde ekseriya hane numarası üzerine "Erbâb-ı zı-râ'atdan idüğü", "çiftçi", "gündelikçi", "demirci", "çulha", "tüccar", "kiracı" gibi hane reisinin mesleği yazılmıştır. Küçük köylerde halkın hemen hepsi yalnız ziraat ve hayvancılıktan geçimini temin etmektedir. Ancak ziraatla uğraşanların hepsi toprak sahibi değildir. Toprağı olmayanlar, âilelerinin gücü toprağını işleyip ürününü kaldırmaya yetmeyen büyük toprak sahiplerinin yanında çalışmaktadır. Bunun gibi kısa zamanda ekilip biçilebilecek az toprağı olanlar da kendileri için kullandıkları iş güçlerinden artanı büyük çiftliklerde gündelikçi olarak çalışmakta ve geçimleri için ek kazanç sağlamaktadırlar¹⁵. Bu suretle biri nisbeten büyük çiftliklerde devamlı çalı-

¹⁵ Gündelikçi adıyla anılan zümrenin kendilerine âit toprakları da bulunmakta ve az da olsa bu topraklardan ürün kaldırarak gelir sağlamaktaydılar.

şan hizmetkârlar, diğeri ekim ve mahsulün kaldırılması sıralarında faydalanılan *çapacı*, *gündelikçi* ve *ırgadar* olmak üzere iki ayrı ziraat işçisi sınıfı ortaya çıkmış bulunmaktadır¹⁶ ki temettü defterlerinden bu iki sınıfın durumunun takip edilmesi mümkündür. Bu sınıflardan Nefs-i Tavas'da hizmetkâra rastlanmamakta, buna karşılık 12 *ırgat* ve 9 *çapacı* ile sadece *gündelikçi* tespit edilebilmektedir. Yarangüme'de ise 38 *hizmetkâra* karşılık 169 *gündelikçi* vardır ki *gündelikçiler* nüfusun %13'ünü biraz geçmekte, *hizmetkârlarla* birlikte % 16'yı aşmaktadır. *Zürra*'ın toplam içindeki payı %11'dir. Tavas'da ise *çapacı*, *gündelikçi* ve *ırgadarın* toplam içindeki payı %4,8; *zürra*'ınki ise %9'dur. Böylece, Yarangüme'de kullanılan ziraat işçisinin Tavas'a nazaran daha fazla olduğu ortaya çıkmaktadır. Zaten nüfusa nazaran Yarangüme'de ekilen tarlaların yüzölçümü nefsi Tavas'dakinin iki mislinden fazladır. Tavas'da hane başına ortalama 2,86 dönüm tarla düşerken Yarangüme'de bu rakam 6,2'ye yükselmektedir. Dolayısıyla ziraat işçisine duyulacak ihtiyaç da daha fazla olacaktır.

Nisbeten büyük köylerde, köyün bazı ihtiyaçlarının kendi içinde karşılanmasını temin edecek şeklide ziraat dışında bazı zenaat kollarının mevcut olduğu görüldüğü gibi hangi işlerin, ne ölçüde yapıldığı da tespit edilebilmektedir. Bu köylerde de ziraat esas geçim kaynağını teşkil etmekle beraber dokumacılık, demircilik, vs. bazı küçük sanayi kollarının da geliştiği görülmektedir. Ancak dokumacılıkta olduğu gibi bunların bir kısmı, daha ziyade küçük ev işletmeleri tarzındadır. Hane reislerinin gelirlerinin -eğer varsa- ne kadarının san'atlarından, ne kadarının ziraattan olduğu da tasrih edilmiştir. Böylece hangi gelirin ağır bastığı görüldüğü gibi mesleklerinin yazılması ihmal edilmiş olanların da yaptıkları işlerin bu kısımdan tespiti mümkün olabilmektedir. Mesleklerin yazılmış olması, bir mahalle veya köyde hangi zenaatın ne ölçüde geliştiğini tespit etmemize imkân sağladığı gibi gelirin meslekler arası dağılımını da ortaya koymaktadır. *Demircilik* gibi meslekler köyün ziraatta kullandığı vasıta ve âletlerin temini bakımından kendi kendine yettiğinin delili olsa gerektir. *Çulhalık*,

¹⁶ Tefvik Güran, "Osmanlı Tarım Ekonomisi", s. 252, hizmetkârların ya bütün yıl veya altı ay boyunca çalışan grup olduğu; gündelikçi, orakçı ve harmançıların ise rüz-ı hızır ile rüz-ı kasım arasında çalıştırıldıklarını kayd, fakat çapacılardan hiç bahsetmemektedir. Geçici işçi çalıştırılmasıyla emek maliyeti en alt düzeyde tutulmaya çalışılmaktadır.

sadece âile ihtiyaçlarının karşılanması açısından değil, âile ekonomisine katkı açısından da mühim bir zenaat kolu olarak incelenmeye değer.

Mamul maddenin pazarlara taşınması, köy veya kasabanın, dışardan temin etmek mecburiyetinde olduğu maddelerin getirilmesi işini gören nakliyeciler ve tüccarların sayısı ve taşıma vasıtası olarak kullandıkları hayvanların cinsi köy veya kasabanın dış dünya ile olan ticaretinin göstergesi olarak ortaya çıkmaktadır. Beygir, katır ve eşekle nakliyecilik yapanların sayısı her iki yerde de devecilere nazaran daha fazladır. Diğer taraftan, merkezde kiracı, Yarangüme'de deveci sayısının toplam içindeki payları daha yüksektir. Bu iktisadî şartlardan kaynaklanmış olabilir.

Tavas merkez ve Yarangüme'de deve, beygir, katır ve merkeble nakliye ve ticaret yapanlar ile toplam hane sayılarına oranları

Kasaba/Köy Adı	Deveci	Kiracı	Tüccar	Toplam hane sayısı	Devecilerin toplam hane sayısına oranı (%)	Kiracıların toplam hane sayısına oranı (%)	Tüccarın toplam hane sayısına oranı (%)
Nefs-i Tavas	3	106	5	478	0,62	22,1	1
Yarangüme	15	68	76	1.275	1,1	5,33	6

Tavas'ın kaza merkezi olduğu düşünüldükde tüccar sayısının burada daha fazla olması lâzım gibi gelirse de hakikatte bunun tam aksidir. Tahrir defterlerinde bu hususların görülmesi de mümkün değildir. Zirâ meslekler yazılmış olsa bile her şahsa âit gelir belirtilmemiştir. Zaten bu hususa tahrir defterlerinde sadece şehirlerde ve daha çok XV. yy defterlerinde rastlanır. XVI. yy. defterlerinde mesleklerin yazılması ekseriya ihmal edilmiştir.

Hane reisleri içinde kadın ve yetimlere de rastlanmaktadır. Bunlar, kadınsa eşi; çocuksa babası ölmüş olduğundan hane reisi durumuna gelmiş olanlardır. Yarangüme'nin Samanlık mahallesinde 9, Yaka mahallesinde 5 olmak üzere toplam 14 kadın; Orta mahalle'de 2, Samanlık'da 4, Yaka'da 3 olmak üzere toplam 9 yetim hane reisi görülmektedir.

Muaflar

Tahrir defterlerinde vergiden muaf olanlar için "bâ-berat-ı sultânî imam", "kürekçi", "tuzcu", "pîr-i fânî" gibi şerh verilmiştir. Temettüat defterlerinde de muaf olanlar hemen aynı şekilde gösterilmiştir. Ancak, bi-

rincilerde imam, müezzîn veya şeyh denmekle yetinildiği halde ikincilerde “bâ-berat Beyaz Cami’i imamı”¹⁷, “bâ-berat Hızır İlyas Baba tekyesi şeyhi”¹⁸ veya “bâ-berat Erenler Kavağı musallası kâtibi”¹⁹ gibi hangi cami’in, tekkenin imamı veya şeyhi, yahut kâtibi olduğuna da işaret edilmiştir. Bu defterlerde ayrıca mansûre ve redif olanlar veya bu teşkilâtlarda yakınları bulunanlar da “Asâkir-i mansûre tekaüdü”²⁰, “Biraderi asâkir-i mansûre neferi”²¹, “Oğlu redif”²², “Birâderi redif”²³ şeklinde belirtilmiştir. Bu gibi askerîden olanların emekli olanlarının emeklilikten önce ve sonra edindikleri mal ve mülklerinin ayrı ayrı gösterilmesi gerektiği sorulara verilen cevaplarda belirtilmiştir²⁴.

İKTİSÂDÎ TARİH KAYNAĞI OLARAK TEMETTÜ DEFTERLERİ

Gayr-i Menkuller

Temettü defterlerinde hane reislerinin tarla, bağ, bahçe, bostan gibi gayr-i menkullerinin teferruatlı bir biçimde dökümleri yapılmıştır. Ancak bu kısımda da 1256 ve 1260-61 tarihli defterler arasında fark görülmemektedir. Şöyle ki: Birincilerde tarla, bağ, bahçe gibi ekili dikili gayr-i menkullerin dönüm olarak yüzölçümü; ev, dükkân, kahvehane gibi binaların adedi ile altında kıymetleri verilmiştir. Anlaşılan, bu sayımlarda kıymetlerinin değil yıllık gelirlerinin bilinmesi mühim olduğundan ilk bilgiler yetersiz ve bir kısmı lüzumsuz bulunmuş ve 1261 (1845)’de değişiklik yapılarak bilgilerden “kıymet” hanesi çıkarılıp yerine “hâsılât-ı senevîsi” konmuştur. Halbuki kıymet bırakılarak hasılat ilâve edilmiş olsaydı iktisat tarihi açısından çok daha faydalı olurdu. Böylece, tam değerlerin yazılmamış olduğu düşünülse bile, yaklaşık olarak o tarihteki gayr-i menkul fiatlarının tespiti da yapılabilirdi. Halbuki ikinci tahrirde 1260 yılı için hakikî, 1261 için tahminî gelirin kaydedilmesiyle yetinilmiştir²⁵.

¹⁷ *Menteşe Kazası Nefs-i Tavas Temettü Defteri*, ML. VRD, TMT, nr. 2613, hane nr. 103
Hacı Molla Hüseyin oğlu Molla Mehmed.

¹⁸ *A.g.d.*, nr. 111 Şeyh Ahmed oğlu Şeyh Mehmed.

¹⁹ *A.g.d.*, nr. 232 Nâzroğlu Molla Halil.

²⁰ *A.g.d.*, nr. 272 Halil oğlu Mehmed.

²¹ *A.g.d.*, nr. 274 Hacı Derviş oğlu Süleyman.

²² *A.g.d.*, nr. 324 Sarı Mehmed oğlu Abdullah.

²³ *A.g.d.*, nr. 290 Ma'denoğlu İbrahim, nr. 306 Emir Ahmed oğlu Süleyman.

²⁴ BOA, Mesâil-i Mühimme MM İradeleri, nr. 65/1, madde 23.

²⁵ Sayımlarda, mahsûlün kaldırılması için gerekli masrafların çıkmasından sonraki safi gelirin mi, yoksa gayr-i sâfi gelirin mi yazılmasının uygun olacağı konusu gündeme gelmiş, fakat sâfi

Defterlerde ekili tarlalar, "mezru' tarla" olarak gösterilmiştir. Kiraya verilen tarlalarla o yıl boş bırakılanlar ayrıca yazılmıştır. 1256 ile 1260-61 arasında burada da biraz farklılık görünmektedir. 1256'da bazı defterlerde bir şahsın mezru' ve varsa hâli tarlaları alt alta gösterilerek toplam verilmiştir²⁶. Bazı defterlerde ise başka başka yerlerde bulunan tarlalar, yerleri, bazan "killi yerde" gibi vasfı, dönümleri ve kıymetleri ile birlikte, teker teker gösterilmiştir²⁷. 1260-61 sayımında "mezru'" ve "gayr-i mezru'" tarlalar ayrı yazılmıştır. Ekili tarlalar, hem boş bırakılanlara, hem de kiraya verilene nazaran çok daha fazladır. Pirinç ile pamuk, afyon, tütün, kökboya gibi sınaî mahsüllere âit tarlalar ise hububat ekilen tarlalardan ayrı olarak ve ne tarlası olduğu belirtmek üzere ayrıca kaydedilmiştir. Zaten örnek defterdeki talimat da bu merkezdedir²⁸. Başka bir ifade ile sadece "mezru' tarla" adıyla yazılanlar hububat ekilen tarlalardır; hububat dışında büyük çapta ekim yapılan diğer mahsüllere âit tarlalar ayrı yazılmıştır. Kiraya verilen tarlalarda yıllık kira bedeli belirtilmiştir. Halbuki tahrir defterlerinde şahısların tasarruf ettikleri topraklar tam veya yarım çift, yahut da yarım çiftten az (bennâk) oluşlarına göre kaydedilmiştir. İki veya üç çift toprak kaydedildiği halde küsurlu rakamlar verilmemiştir. Çift kavramı ile ifade edilen topraklar ise âlâ, evsat ve edna olduğuna göre yüzölçümü değiştiği halde, tahrir defterlerinde bu hususlara da işaret edilmemiştir. Toprağın o yıl ne kadarının ekilip ne kadarının nadasa bırakıldığına dair her hangi bir bilgi bulmak da mümkün değildir.

Her şahsın neler ektiği ve her birinden ne kadar mahsûl aldığı da vereceği öşür dolayısıyla sadece 1260-61 tarihli defterlerde kayd olunmuştur. Buğday, arpa, nohut, vs. her birinden %10 hesabıyla alınan öşrün hem ağırlık olarak miktarı, hem de buna isabet eden bedel mevcuttur. Böylece bu kısımdaki rakamları onla çarparak her şahsın tarladan kaldırdığı çeşitli mahsûllerin miktarı ile o yıl köylünün eline geçecek bedelini öğrenmek mümkündür. Ayrıca ağırlık-bedel münasebetinden mahsûl fiyatları da tespit edilebilmektedir.

hasılat kabul edildiği takdirde gelir için yapılan masrafların toplamı ile karşılaştırılması ve ilerde dedikoduyu mucib olacak durumların ortaya çıkması endişesi yanında sayımdan maksadın halkın gelirlerinin masraflar dışındaki kısmının vergi olarak alınması değil, gelirlerin sadece uygun bir kısmının alınması manasına geldiğinden gayr-i sâfi hâsılatın yazılmasına karar verilmiştir. MM İradeleri, nr. 65 ve lefleri.

²⁶ 1256 tarihli *Gelembek Kasabası Orta Mahalle Temettü Defteri*, ML. VRD. TMT, nr. 2172.

²⁷ 1256 tarihli *Ankara Kazası Defteri*: ML. VDR. TMT, nr. 1296.

²⁸ MM İradeleri, nr. 65/4.

Mezru' tarladan sonra bağ, bahçe, bostan ve korulara²⁹ yer verilmiştir. 1256'da bunların da sadece yüzölçümleri ile kıymetleri yazılmışken, 1260-61'de tarlalarda olduğu gibi yüz ölçümü ile 1260 ve 1261 yılları gelirleri kaydolunmuştur. Meyve bahçeleri sadece "bahçe" adıyla yazılırken harir bahçeleri (dut kasd ediliyor) ve zeytinliklerin ayrıca kaydedilmesi istenmiş ve tatbikat da bu merkezde olmuştur.

Bağ ve bostanlar daha ziyade 1-2 dönümlük, hatta bir kısmında 1-2 evlek³⁰lik yerlerdir. Sadece âilenin ihtiyacını karşılayacak kadar mahsül alınan küçük bağların üzümleri için öşür tahakkuk ettirilmemiştir.

Bostanlarda da durum aynıdır. İncelediğimiz Tavas kazası köylerinde hemen her şahsın bir bağı olduğu halde bostana sahip olanların sayısı oldukça azdır. Olanlarda, tarla ve bağlar için tatbik edilen usul benimsenmiştir.

Temettü defterlerindeki bu bilgiler ziraat yapılan alanlar hakkında fikir verdiği gibi, bu toprakların ne kadarının ekili, ne kadarının dikili sahalara ayrılmış olduğu ve bunların büyüklüklerine göre sınıflandırma yapılmasına da imkân vermektedir. Nefs-i Tavas'da tarlalar, ekili-dikili alanların %89'u, bağlar ise %11'i kadardır. Yarangüme'de ise tarlalar %91'e yükselirken, bağlar %9'a inmektedir. Bostanlar ise %1'e bile varamamaktadır. Yüzölçümü dikkate alındığında Tavas'da ekili yerlerin %40'ı küçük %58'i orta, %2'si büyük işletme durumunda iken bu oranlar Yarangüme'de %44 küçük, %46 orta ve %10 büyük şeklinde karşımıza çıkmaktadır³¹.

Nesf-i Tavas ve Yarangüme'deki ekili arazilerin büyüklüklerine göre dağılışları

Köyün/mahallesi	Küçük (>10 dönüm)	orta (10-50 dönüm)	büyük (< dönüm)
Nefs-i Tavas	42	61	2
Yarangüme	180	191	39
Samanlık	69	101	19
Orta	62	55	15
Yaka	49	35	5

²⁹ Örnek defterde misal olarak palamud korusu verilmiştir. MM İradeleri, nr. 65/4.

³⁰ Evlek, bağ ve bostanlarda kullanılan 1/4 dönümlük bir ölçü birimidir.

³¹ Osmanlı ziraat istatistiklerinde, 10 dönüme kadar olan zirai işletmeler küçük, 10-50 dönüm arasındakiler orta, 50 dönümden fazla olanlar ise büyük işletme kabul edilmişlerdir. Tafsilât için bk. T. Güran, "Osmanlı Tarım Ekonomisi", s. 242. Biz de değerlendirmeyi bu esaslar dairesinde yaptık.

Binalar

Hane reislerinin sahip oldukları diğer gayr-i menkullerden, içinde oturdukları için gelire konu teşkil etmeyen evler, 1255 tarihli talimat uyarınca, kaydedilmemiştir³². Hiç malı mülkü olmayanlar yazılırken “emlâki yok”, sadece bir evi olanlar için ise “evinden başka emlâki yok” şeklinde not düşülmüştür. Dükkân, kahvehane, değirmen gibi gayr-i menkullere sahib olanların bu gayr-i menkullerinin sayıları ve 1256 sayımında kıymetleri; 1261 sayımında 1260 yılında aldığı kira bedelleri ile bazan kime kiraya verildikleri de kaydedilmiştir. Eğer dükkân yahut kahvehaneyi kendisi işletiyorsa buna da “kendisi mukim” şeklinde işaret olunmuştur.

Şahsın sahip olduğu emlâkin hisseli olması halinde kiminle müştereken sahip olduğu ve hisse miktarı da yazılmıştır. 1261 sayımında nelerin nasıl yazılacağını gösteren rehber defterde öşür verilen arazide yıllık gelirden öşrün düşürülmesinden sonra ortağın hissesinin çıkarılacağı ve yazılan şahsın gelirinin bundan sonra bulunacak rakam olacağı da misalle gösterilmiştir³³. Bir yerde ikamet ettiği halde emlâki başka bir yerde olanların yıllık gelir ve vergileri ile yaşadığı yerde hayvanı varsa belirtilmiş, fakat emlâkinin dökümü yapılmayarak meselâ “emlâk ve arazisi Fadıl'da olduğundan o defterdedir”³⁴ şeklinde şerh verilmiştir.

Hane reisi bazan köyünü terk ederek başka bir yere gitmekte, emlâki eşi veya annesi tarafından işletilmektedir. bu gibi haller de “Zevcesi tasarrufunda, kendisi üç sene önce Çine'nin Avcılar köyüne firar”³⁵ veya “Zevcesi ile birlikte iki ay önce Çine Soğancılar köyüne firar” dendiikten sonra emlâkinin annesi tasarrufunda olduğu da meselâ “Annesi Karakız

³² 1255 tarihli talimat-ı seniyyenin 4. bendinde bu husus “..bazı kesianın babasından ve ecdadından kalmış ve icâra vermeyerek kendisi süknâ ittihaz etmiş cesimce bir konağı bulunup da andan başka çiftlik ve han ve dükkân ve sâir bu misillü kendüsine menâfi' hâsıl olacak bir şeyi yoğise o makulelerin yalnız o konakları kendüden galle hâsıl olan emlâkden addolunmayup” (*Tekâlif Kavâidi*, II, 14) şeklinde ifadesini bulmuştu. 1266 (1850)'da İzmir tahririne memur Bâbiâli tercüme Odası hulefâsından Ali Efendi'ye ikinci tahrir için verilen talimatta bu husus “... bidâyet-i Tanzimat- hayriyyede emlâk ve temettü'at yolunda yazılmayup ez-cümle derunlarında ashâbi sâkin olan hâneler müstesna tutulduğundan...” (BOA, İrade-Dahiliye, nr. 12308/2) şeklinde ifade edilmiştir.

³³ MM İradeleri, nr. 65/4.

³⁴ *Nefs-i Tavas Defteri*, ML. VRD. TMT. nr. 2613, 448 nr.lı hane reisi Hacı Yunus oğlu Ahmed.

³⁵ *Ag.d.*, 402 nr.lı hane reisi Eyüb oğlu Süleyman.

tasarrufunda³⁶ şeklinde belirtilmiştir. Tabii bu teferruatı tahrir defterlerinde görmek mümkün değildir.

Emlâkinin bir kısmını meselâ bağına vakfetmiş olanlara da rastlanmaktadır. Bu gibi durumlarda vakfedilmiş olan şeyin yanında vakıf olduğu gösterildikten başka nereye vakfedilmiş bulunduğu da

“Koyun Baba Tekyesine mevkuf bağ” “Tavas'da Hızır Paşa Cami'ine mevkuf bağ”³⁷ şeklinde işaret ve yıllık geliri kaydolunmuştur. Tahrir defterlerinde bu tip kayıtlar vakıf defterlerinde bulunmaktadır.

Hayvanlar

Gayr-i menkullerden sonra hayvanlar yazılmıştır. Böylece bir köy veya kasabada en çok hangi hayvanların beslenip yetiştirildiği ve bunlardan ne ölçüde kazanç sağlandığının tespiti mümkün olabilmektedir. Nitekim Tavas kazası köylerinde ilk sırayı daima öküz ve inekler almıştır. Küçük köylerde, zenaat sahibi bile olsa -çok fakir olanlar hariç- hemen herkesin küçük de olsa ekilip dikilecek bir arazisi bulunmaktadır. Büyük köylerde ise çiftçiler dışında toprağı olanların sayısı çok fazla değildir³⁸. Bu arazilerin sürülmesi için öküz ihtiyacı vardır. Ancak köylüler içinde öküz sahibi olanların sayısı pek fazla değildir. Meselâ Tavas'ın Yarangüme köyünün 462 hanelik Orta mahallesinde öküz sahibi olanların sayısı 57; 298 hanelik Yaka mahallesinde 33; 515 hanelik Samanlık mahallesinde 157'dir. Buna göre köy halkının Orta mahallede %12; Yaka'da %11; Samanlık'da %30'u öküz sahibidir. Bu hayvanların da hemen tamamı ziraatla uğraşanlara âittir. Zürra, sınıfından bulunanlar arasında birkaç çift öküzü olanlar yanında hiç öküzü olmayanlar da vardır. Ekseriyeti ise iki, yahut bir öküzü sahiptir. Yaka mahallesinde 70 dönümlük tarlası olan bir şahsın 6 öküzü varken 80 ve 86 dönümlük tarlaları olanların sahip oldukları öküz sayısı sadece 2'dir. Orta mahallede 120 ve 50 dönümlük tarlalara sahip iki zürra' 3'er; Samanlık mahallesinde dört kişi 4'er öküzü sahiptir. Bunlardan birinin 54, ikisinin 50, birinin ise sadece 10 dönümlük arazileri vardır. Bu da birkaç çift öküzü olanların arazilerinin yüzölçümüyle sahip oldukları hay-

³⁶ *Ag.d.*, a 401 nr.lı hane reisi Deveci oğlu Abdülfettah.

³⁷ *Ag.d.*, nr. 3 ve 13.

³⁸ Maamafih, büyük toprak sahiplerinin her zaman çiftçiler olduğu da zannedilmemelidir. Nitekim, nefsi Tavas'daki iki büyük çiftliğin sahipleri bir tüccar ve bir kasapdır. Yarangüme'nin Samanlık mahallesinde yaşayanların sahip oldukları 19 büyük çiftlikten 2'si gündelikçi, 1'i çerçi, 1'i tüccar ve 340 dönümlük en büyüğü de bir “bey”e âittir.

van sayısı arasında pek orantı olmadığı intiba'ını vermektedir. Malik oldukları tarlaların büyüklüklerine oranla fazla hayvana sahip bulunanlar, muhtemelen bunları, tarlayı sürececek hayvanları olmayanlara kiralamaktadır.

Çeşitli meslek sahiplerinin evlerinde manda, inek ve bölgeden bölgeye değişmek üzere koyun ve keçi beslenmekte ve bunların et, süt, yün ve kıllarından gelir elde edilmektedir. Her evde hangi hayvandan kaç tane bulunduğu yazıldığı gibi 1256 sayımında hayvanların kıymetleri; 1260-61 sayımında ise inek, koyun, keçi ve kısrağa âit yıllık hasıllar ile arı kovana sayıları ve bunlardan elde edilen yıllık gelir de kaydedilmiştir. Sağman inek ve kara sığırlar için yıllık gelir 50, sağman koyun ve keçiler için 10, kısraklar için genellikle 30, arı kovanları için 10 kuruş olarak sabittir. Tavas kazası köylerinde koyun daima keçinin gerisinde gelmiştir. Bugün de durum aynıdır³⁹.

Bütün bunlar tek tek yazıldıktan sonra altta yıllık kazanç gösterilmiştir. Eğer şahsın tek bir işten geliri varsa o yazılmış, fakat hem ziraat, hem zanaat veya ticaretten geliri varsa her biri ayrı ayrı yazılıp her rakamın hangi fasla âit olduğu belirtildikten sonra toplamı verilmiştir. Bazı şahıslarda "zuhurat" veya "perakende" başlığı altında gelirlere rastlanmaktadır. Bunların bir kısmı köylünün bir emek sarfetmeden elde ettiği gelirlere âittir. 1261'de, temettü sayımlarında hangi kalemlerin nasıl yer alacağına dair soru-cevap şeklinde hazırlanan bir yazıda, hüdây-ı nâbit palamud ve sâire toplanıp satılması, mahmude, çam sakızı, nefit yağı, kitre, kökboya ve kilden elde edilen gelirlere her yılki kazançlar arasında ise "temettüat-ı kadîme" addolunacağı; her yılki kazançlar içinde yer almıyorsa "zuhurat temettüü" adı altında kaydedileceği belirtilmiştir⁴⁰. Perakende ile ilgili olarak her hangi bir açıklamaya rastlanmamıştır. Ancak, bir tarlanın sürülmesi için gerekli sayının üzerinde öküzü bulunanlarda zaman zaman zuhurat ve perakende gelire rastlanması, bunların ihtiyacı olanlara kiralanarak gelir sağlandığı intibaını vermektedir. Bu gelirlere hayli yüksek rakamlara ulaşmaktadır. Orta mahallede 50 dönüm toprak ve 3 öküz sahibi bir zürra'ın gelirinin ziraattan olan kısmı %38 iken perakende olarak gösterilen kısmı %62'yi bulmaktadır. Aynı mahallede 120 dönüm arazi ve 3 öküz sahibi zürra'ın gelirinin %76'sı ziraat, %20'si perakende olarak gösterilmiş

³⁹ Günümüzde de bu bölgede koyun değil keçi eti tüketilmektedir.

⁴⁰ MM İradeleri, nr. 65/1, 3. madde.

tir. Samanlık mahallesinde 10 dönüm toprak ve 4 öküzü olan zürra'nın gelirinin %70'i; 40 ve 54 dönüm arazi, 4 öküzü olanların ise toplam gelirlerinin sadece %17,5'ünü perakende olanlar teşkil etmektedir. Bu da hayvan sayısı ile perakende gelirler arasında bir doğru orantı bulunduğunu göstermektedir.

Temettü defterlerinin yazımında yetimlere âit akar ve nakdin ne şekilde kaydedileceği de ayrıca gösterilmiş bulunmaktadır. Bunlar defterlerde yer alacak, fakat nakdin neması gelir kaydedilip bundan vergi tahakkuk ettirilmeyecektir⁴¹.

Hiç malı mülkü ve her hangi bir şekilde geliri olmayanlar için “şunun bunun îanesiyle geçinmektedir”, “komşu îanesiyle geçinir” gibi notlar konulmuştur. Bu notların hangi şartta nasıl yazılacağı da yine örnek defterde gösterilmiştir⁴².

Vergiler

Temettü defterlerinde vergiler her hane reisinin isminin üst tarafında ve dikine olarak yazılmışlardır. Ancak 1256 ve 1261 sayımlarındaki defterler arasında fark bulunmaktadır. Şöyle ki: 1256'da, vergilerden sadece vergi-i mahsûsaya yer verilmiştir. Ankara defterinde ruz-ı hızır ve rûz-ı kasımda alınan miktarlarla toplamı gösterildiği halde Gelembek defterinde tek rakam bulunmaktadır. 1261 tarihli defterlerde ise bir yıl önce vermiş olduğu vergi-i mahsûsa ile birlikte öşre de yer verilmiştir. Bu bilgiler hane ve numaraların yan veya üstünde isme dik bir şekilde sağdan sola “meslek” - “vergi-i mahsûsa” - “öşür” sırasıyla yazılmışlardır. Örnek defterde vergi-i mahsûsaya âit rakamın “*sene-i sabıkada bir senede vermiş olduğu*” vergi olarak gösterileceği belirtilmişse de tatbikatta bazı defterlerde daha açık bir şekilde “*sene-i sâbıkada vergi-i mahsûsadan bir senede vermiş olduğu*” veya “*sene-i sâbıkada vergi-i mahsûsası*” gibi verginin cinsinin belirtildiği görülmektedir. Ancak, vergi-i mahsûsa ile kazançlar arasında orantı yok-

⁴¹ Ag.b., 8. madde.

⁴² Bunlar, “Sakin olduğu hanesinden başka bir nesnesi olmayup fakat sermayelü tüccardan olarak ahz u i'ta ve ticaretle mel'uf olduğu”

“Hanesi ve sâir nesnesi olmayup hizmetkârlık ile meşgul olduğu”

“Hiçbir nesnesi olmadığından başka hizmetkârlığa dahi kudreti olmayarak şunun bunun îanesiyle geçinmekte olduğu”.

“Hiçbir şeyi olmayup kömür yakmak ve kaldırımcılık etmek misillü ticaretle me'luf olduğu” gibi formüllerdir. MM İradeleri, nr. 65/4.

tur. Kazancı az olan daha çok; kazancı çok olan daha az vergi ödeyebilmiştir. Bu adaletsizlik dikkate alındığından yeni bir sayıma ihtiyaç duyulmuştur.

Vergilerin ikincisi öşürlerdir. “Âşâr olarak sene-i sâbıkada vermiş olduğu” başlığı altında hınta (buğday) ve şair (arpa) başta olmak üzere herkesin kaldırdığı mahsulden alınan öşrün önce kilesi, sonra kıymeti yazılmış ve alta kıymet (kuruş) olarak toplamı verilmiştir. Daha önce de bir nebze temas edildiği gibi böylece hem herkesin eküğü mahsuller, hem de her tarladan alınan mahsûlün miktar ve kıymeti ayrı ayrı tespit edilebilmektedir. Halbuki tahrir defterlerinde hasıllar bütün köye âittir. Genellikle yalnız buğday ve arpadan alınan öşre âid miktar ve kıymet bir arada yazılmıştır. Diğer mahsullerde sadece öşür akçe olarak verilmiştir. Hatta çok kere bir iki mahsulün öşrü birlikte yazılmıştır. Ayrıca mahsulleri birleştirme şekilleri köyden köye farklılık gösterir. Dolayısıyla sadece kaldırılan mahsulün miktarını değil, beraber yazılanların her birinin payını tespit etmek de imkânsızdır.

Sonuç olarak temettü defterleri, XV. ve XVI. yy.larda tutulmuş olan tahrir defterlerinden çok daha mükemmel ve teferruatlı bilgi veren defterlerdir ve XIX. yy. sosyal ve iktisâdî tarihi kaynağı olarak pek kıymetli bilgiler ihtiva ederler. Bunun içindir ki, bu defterlerin bir an önce belki de ekip çalışmasıyla değerlendirilmesi ve gün ışığına çıkarılması elzemdir.

1 - Yürükân-ı Ankara Temettü Defter-i'nin Ayaş Kazası muhassallık resmî mührü ile meclis üyelerinin mühürlerini ihtiva eden son sahifesi (1256/1840) (BOA, ML. VRD. TMT, nr. 1296).

Handwritten text in Ottoman Turkish script, including several lines of text and a circular seal. The text is arranged in a structured manner, likely representing a list or a record. The seal is located in the lower right quadrant of the page.

Handwritten text at the top: ۲۲۲, ۲۲۱, ۲۲۰, ۲۱۹, ۲۱۸, ۲۱۷, ۲۱۶, ۲۱۵, ۲۱۴, ۲۱۳, ۲۱۲, ۲۱۱, ۲۱۰, ۲۰۹, ۲۰۸, ۲۰۷, ۲۰۶, ۲۰۵, ۲۰۴, ۲۰۳, ۲۰۲, ۲۰۱, ۲۰۰, ۱۹۹, ۱۹۸, ۱۹۷, ۱۹۶, ۱۹۵, ۱۹۴, ۱۹۳, ۱۹۲, ۱۹۱, ۱۹۰, ۱۸۹, ۱۸۸, ۱۸۷, ۱۸۶, ۱۸۵, ۱۸۴, ۱۸۳, ۱۸۲, ۱۸۱, ۱۸۰, ۱۷۹, ۱۷۸, ۱۷۷, ۱۷۶, ۱۷۵, ۱۷۴, ۱۷۳, ۱۷۲, ۱۷۱, ۱۷۰, ۱۶۹, ۱۶۸, ۱۶۷, ۱۶۶, ۱۶۵, ۱۶۴, ۱۶۳, ۱۶۲, ۱۶۱, ۱۶۰, ۱۵۹, ۱۵۸, ۱۵۷, ۱۵۶, ۱۵۵, ۱۵۴, ۱۵۳, ۱۵۲, ۱۵۱, ۱۵۰, ۱۴۹, ۱۴۸, ۱۴۷, ۱۴۶, ۱۴۵, ۱۴۴, ۱۴۳, ۱۴۲, ۱۴۱, ۱۴۰, ۱۳۹, ۱۳۸, ۱۳۷, ۱۳۶, ۱۳۵, ۱۳۴, ۱۳۳, ۱۳۲, ۱۳۱, ۱۳۰, ۱۲۹, ۱۲۸, ۱۲۷, ۱۲۶, ۱۲۵, ۱۲۴, ۱۲۳, ۱۲۲, ۱۲۱, ۱۲۰, ۱۱۹, ۱۱۸, ۱۱۷, ۱۱۶, ۱۱۵, ۱۱۴, ۱۱۳, ۱۱۲, ۱۱۱, ۱۱۰, ۱۰۹, ۱۰۸, ۱۰۷, ۱۰۶, ۱۰۵, ۱۰۴, ۱۰۳, ۱۰۲, ۱۰۱, ۱۰۰, ۹۹, ۹۸, ۹۷, ۹۶, ۹۵, ۹۴, ۹۳, ۹۲, ۹۱, ۹۰, ۸۹, ۸۸, ۸۷, ۸۶, ۸۵, ۸۴, ۸۳, ۸۲, ۸۱, ۸۰, ۷۹, ۷۸, ۷۷, ۷۶, ۷۵, ۷۴, ۷۳, ۷۲, ۷۱, ۷۰, ۶۹, ۶۸, ۶۷, ۶۶, ۶۵, ۶۴, ۶۳, ۶۲, ۶۱, ۶۰, ۵۹, ۵۸, ۵۷, ۵۶, ۵۵, ۵۴, ۵۳, ۵۲, ۵۱, ۵۰, ۴۹, ۴۸, ۴۷, ۴۶, ۴۵, ۴۴, ۴۳, ۴۲, ۴۱, ۴۰, ۳۹, ۳۸, ۳۷, ۳۶, ۳۵, ۳۴, ۳۳, ۳۲, ۳۱, ۳۰, ۲۹, ۲۸, ۲۷, ۲۶, ۲۵, ۲۴, ۲۳, ۲۲, ۲۱, ۲۰, ۱۹, ۱۸, ۱۷, ۱۶, ۱۵, ۱۴, ۱۳, ۱۲, ۱۱, ۱۰, ۹, ۸, ۷, ۶, ۵, ۴, ۳, ۲, ۱.

Handwritten text in the middle: ۱۵۶۹۸۴, ۴۹۶۷۰, ۱۶۶۶۴۵.

Handwritten text at the bottom: ۱۶۶۶۴۵, ۱۶۶۶۴۵, ۱۶۶۶۴۵, ۱۶۶۶۴۵.

Handwritten text in the center: ۱۶۶۶۴۵, ۱۶۶۶۴۵, ۱۶۶۶۴۵, ۱۶۶۶۴۵.

Handwritten text at the bottom: ۱۶۶۶۴۵, ۱۶۶۶۴۵, ۱۶۶۶۴۵, ۱۶۶۶۴۵.

2 - Karasi Sancağı Başgeleme ve köyleri Temettü Defteri'nin Balıkesir Naibi es-Seyyid Mehmed Necib Efendi tarafından tasdik edilip mühürlenmiş son sahifesi (1256/1840) (BOA, ML. VRD. TMT, nr. 2172).

مختارک بکده
۱۲۴۷

قرنه نهد اهل السنه کجه السنه سنه محسنا
بسند دبرکها مخفها اید ما ایدک
مختارک
۱۲۴۷

قرنه نهد اولون دستم بر بقضای الام سنه تمغیه اوله فیه رویه باله
مخبره اوله سنه اهل سنه اوی اید الام اوله سنه اوله سنه

3 - Menteşe Sancağı Tavas Kazası Bağçe köyü Temettü Defteri'nin "Muhtar-ı evvel" ve "Muhtar-ı sâni" taraflarından mühürlenmiş son sahifesi (1261/1845) (BOA, ML. VRD. TMT, nr. 2622).

برصیانامه سنه ۱۱۹۰ هجری قمری ایامی وصلی محفاتیله بدرکانه القمه ذمه سنک کاذا اهالی عمومه و برلرنده بوظانه ارباب
 وادان و صیوانه و برسنده در نجاره و قضاانامری محمدیه و تزییر فلنرده نظمی اولون اولون اولون و ذمیری اولقله بر وجه الح
 ذکر و حانه فلدی

Handwritten manuscript page with multiple columns of text in Ottoman Turkish script. The text is arranged in a structured layout with horizontal lines separating sections. The script is dense and includes various annotations and marginalia. The page is divided into several distinct blocks of text, each starting with a heading or a specific line of text. The handwriting is clear and consistent throughout the page.

4 - Ayaş Muhassılıığı Yürükân-ı Ankara Defterî'nin ilk sahifesi (1256/1840) (BOA, ML. VRD. TMT, nr. 1296).

